

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ИСМАИЛОВ ЭЛЬЧИН МИРГУСЕЙН ОГЛЫ

**ЯЗЫК ПРЕССЫ 1990-х гг.
(НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА НЕЗАВИСИМЫХ ГАЗЕТ)**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации, представленной на соискание ученой
степени кандидата филологических наук

БАКУ – 2005

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
M.B.Məmmədov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru
İ.O. Məmmədov

Filologiya elmləri namizədi, dosent
C.Ə.Məmmədli

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti

Müdafiə "24" may 2005-ci il saat "14⁰⁰"da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunu nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: 370143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, 5-ci mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "24" "aprel" 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
Filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev
M.aminov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Öz «vilayətinin aynası» olan, xalqın «gözü-nü açmaq» uğrunda mübarizə aparmaq, Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaranan «Əkinçi» qəzetindən başlamış indiyə qədər çap olunmuş bütün qəzet və jurnallarımız dilimizin inkişafına xidmət göstərməklə bərabər, həm də onun keşikçisi olmuşdur. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişaf etmiş Azərbaycan mətbuatı jurnalistikamızın gözəl ənənələrini bu gün də davam etdirir. İndi Azərbaycanda nəşr olunan 600-dən çox qəzet və jurnalın xidmətləri danılır, onu daha da təkmilləşdirir, səlisləşdirir, dilimizə yayğı göstərir. Azərbaycanda çap olunan müstəqil qəzetlər də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Dilimizin bütün vasitələrindən istifadə etməkdə sərbəst olan bu qəzetlər Azərbaycan dilini mətbuat səhifələrindən öyrənməyə, tədqiq etməyə zəngin material verir. Məhz buna görə də 1990-2000-ci illərdə nəşr olunan müstəqil qəzetlərin dilini, üslubunu araşdırmağı lazım bildik. Bu tədqiqatda müasir Azərbaycan dilinin funksional baxımdan inkişafı problemləri öyrənilir ki, buraya kütləvi kommunikasiya, insan və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, dil və cəmiyyət münasibətləri, dilin üslubi və sosial diferensasiya vasitələrinin «çevik»liyi və dinamikliyi, həmçinin konkret kommunikativ situasiyanı müşahidə etmək və s. bu kimi məsələlər daxildir.

Yeni qəzetlərin, mətbu orqanların yaranması və artması milli inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bu isə, qəzet dilinə müraciət etməyimizin əhəmiyyətini artıran başlıca səbəblərdən biridir.

Müstəqil mətbuatın dilinin öyrənilməsi həm də dilin özünün inkişafına, bir daha müəyyənləşməsinə, genişlənməsinə təkan verir. Belə bir proses müstəqil qəzetlərdə ana dilinin işlənməsi vəziyyəti və səviyyəsini ictimai inkişafın fonunda müəyyənləşdirmək vacibliyini yaradır.

Beləliklə, müstəqillik şəraitində publisistik üslubun yeni inkişaf xətti bu mövzu daxilində müəyyənləşir, dil və üslub qanunauyğunluqları dəqiqləşdirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi son illərin müstəqil qəzetlərinin sferasında Azərbaycan dilinin işlənmə-funksional imkanlarının xarakterini işıqlandırmaq, müasir Azərbaycan qəzetlərinin leksik-terminoloji, frazeoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqdır.

Məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- müstəqil (azad) mətbuat üslubunun əsas xarakterik əlamət-

lərini təyin etmək;

- müstəqil mətbuatın təsiretmə gücünü və nüfuzunu izləmək;
- yeni sözyaratmanın ümumi səciyyəsinə, tipologiyasına vermək;
- bu sahədə ekstralingvistik (dixarici) və intralingvistik (dildaxili)

faktorları meydana çıxarmaq;

- müstəqil mətbuat dilinin leksik - terminoloji, frazeoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindəki yeni meyilləri aşkara çıxarmaq;

normativ-üslubi və funksional-üslubi aspektlərdə müstəqil mətbuatın dil və üslubundakı ümumi inkişaf xüsusiyyətləri və on xarakterik nöqsanlarını aradan qaldırmağın konkret yollarını göstərmək;

- müstəqil qəzetlərin dili və ədəbi norma məsələlərinə aydınlıq gətirmək;

- müxtəlif terminoloji təbəqənin əmələ gəlməsində, intensivləşməsində və yayılmasında subyektiv faktorun rolunu göstərmək;

- frazeoloji vahidləri struktur - qrammatik cəhətdən təsvir etmək, tipləri müəyyənləşdirmək, transformasiya üsullarını (semantik transformasiya) təhlil etmək;

- frazeoloji vahidlərin tərkibini və üslubi funksiyalarını aydınlaşdırmaq;

- sintaktik quruluşda özünü göstərən yeni keyfiyyətləri aşkar etmək;

- nəhayət, bütövlükdə son illərin mətbuatının dil və üslubunda müşahidə olunan yeni meyilləri ümumi şəkildə səciyyələndirmək; müstəqil mətbuatın dilində yeni normalaşma (leksik-qrammatik və üslubi normalar) cəhdlərinə aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın metod və metodologiyası. Dissertasiya işində sinxron - təsviri təhlil, sözün komponentlərinin təhlili, müqayisəli, transformasiya kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik. Dissertasiya işində Azərbaycan dilinin işlənmə xüsusiyyətlərinin müstəqil qəzetlərin dili sferasında tədqiqi ön plana çəkilməsi, yalnız sosiolingvistik aspekt yox, xüsusi olaraq lingvistik və funksional-üslubi aspektlər ilk dəfə olaraq tədqiq olunub öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində hazırkı vaxtda dövrün yaratdığı müstəqil mətbuatın dili və üslubu əsasında demək olar ki, əsaslı araşdırmalar aparılmayıb. Fikrimizə, bu dissertasiya, dilimizin dövlət idarələrində, təşkilatlarında, müəssisələrində və s.-də işlənmə imkanlarının müstəqil qəzetlərin dili sferasında aydınlaşdırmaq sahəsində ilk araşdırma, ilk təcrübədir.

Elmi yeniliklərdən biri də müstəqil qəzetlərdəki yeni və ümumi dil

normaları və bu normaların demokratikləşməsi prosesinin üzə çıxarılmasındadır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Qəzet səhifələrindəki materialların məzmunca inandırıcılığı əsas şərtlərdən sayılır. Materialların dili və üslubu da mühüm təbliği əhəmiyyət daşıyır. Qarşısında duran tələblərə tam cavab verən, obrazlı yazı tərzii ilə əksini tapmış qəzet materialları oxucu diqqətindən yayına bilmir. Habelə zəif, sö-nük, quru bir dildə yazılmış yazı kimsəni cəlb etmir. Ona görə də mətbuat dilinin tədqiqi məsələsi indi ən zəruri, mühüm bir problem kimi qarşıda durur və mühüm praktik və habelə nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatdan və onun nəticələrindən universitetlərin filologiya və jurnalistika fakültələrinin müəllim-professor və tələbələrini, aspirantları üçün dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, həmçinin mühazirə və seminar məşğələlərində (nitq mədəniyyəti kursunun tədrisində və s. də) istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Mənbə kimi 1990 və 2000-ci illərin müstəqil qəzetlərinin («525-ci qəzet», «Təzadlar», «İki sahil», «Kredo», «Yeni Azərbaycan», «Xalq səbhəsi», «Olaylar», «İqtisadiyyat», «Zaman» və s.) səhifələrində olan materiallar götürülmüşdür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Müasir Azərbaycan dili» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən 1 tezis və 6 məqalə çap olunmuşdur. Elmi-praktik konfranslarda bir sıra məruzələr edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və mənbələrin göstəricisindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mətbuat dilinin mahiyyəti və tətbiqi aspektləri öyrənilmiş, ədəbi dilimizin inkişafında, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, normalarının yayılmasında, kütləviləşdirilməsində və möhkəmlənməsində mətbuatın xüsusi xidmətləri göstərilmişdir. Bu gün Azərbaycan mətbuatı həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə nəzəri cəlb etməkdədir. «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında deyilir: «XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəllərindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur... Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi». Fərmanda o da qeyd edilir ki, Azərbaycan dili müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələb-

lərinə cavab verir. Bir çox KİV-də Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcə əməl edilir.¹

Mətbuat dili ədəbi dilin çevik və mütəhərrik sahəsi sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində gedən prosesləri mətbuat dili sferasında ümumiləşdirən Müseyib Məmmədov yazır: «Mətbuat dilində danışq dilinin təsirinə, dilin həm daxili imkanları, həm də xarici faktorların hesabına söz yaratmaq meyllərinin daha da qüvvətlənməsinə, müxtəlif qəzet janrlarının yaranması ilə əlaqədar yeni sintaktik formaların, xəbərsiz-elliptik cümlələrin, nisbi budaq cümlələrin, qoşulma cümlələrin işlənməsinə, parselyasiya hadisəsinin genişlənməsinə, mərkəzi mətbuatın və tərcümənin təsiri ilə müştərək ifadələrin, kalkaların geniş yayılmasına tez-tez rast gəlirik. Mətbuat dilindəki əlavəli, defisə yazılan mürəkkəb sözlərin yaranması prosesi və işlədilməsi geniş yayılmışdır.²

Müstəqil mətbuatın dilində gedən prosesləri izləyən araşdırıcıların fikrinə, bu gün qəzet ən aktiv şəkildə Azərbaycan ədəbi dilini modernləşdirir: leksik (yeni sözlərin yaranması və işlənməsi, alınmaların dilə daxil olması və mənimsənilməsi və s.) və sintaktik (söz birləşməsi və cümlə sintaksisi) səviyyələrdə. Yeni dil hadisələri və prosesləri qəzet səhifələrində öz əksini tapır. Bugünkü qəzetlərin dili yeni, ümumi dil normaları və onun demokratikləşməsi ilə xarakterizə oluna bilər.³

Müstəqil Azərbaycan mətbuatında da yeni ictimai quruluşun doğurduğu mürəkkəblilik və çətinliklər təbii şəkildə canlandırılır. Burada ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə də öz əksini tapır. Ayrı-ayrı məqalələrdə, müsahibələrdə dilə münasibət, türk dillərinə qarşı təzyiqlər və s. işıqlandırılır. Məsələn: Doktor Mahmudəli Cöhrəqanlı bildirdi ki, İranda türk dilinin sıradan çıxarılması ciddi təhlükədən xəbər verir: «*Dil bir millətin varlıq anbarı, hafizəsi, beyni, qəlbi, əsəb silsiləsidir. Bu olmasa, millət məhv olub gedər*» («525-ci qəzet», mart 2002).

İndiyə kimi qəzet dili və üslubu bir çox aspektlərdə- normativ-üslubi, funksional-üslubi və kommunikativ planda araşdırılmış, hər bir dövrün mətbuatının dil özəllikləri öyrənilərək müvafiq nəticələr

¹ Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. - Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 3, 2001, s. 6

² Məmmədov M. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində gedən proseslər. - «Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş Azərbaycan dilçiliyi məsələləri elmi-nəzəri konfransının məruzələrinin tezisləri (Bakı, 14 sentyabr 1987-ci il), Bakı, Elm, 1987, s. 19

³ Kazımov İsmayıl. Müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər. - Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2002, s. 89

çıxarılmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslı «Müstəqıl mətbuat dilinin leksik və frazeoloji xüsusiyyətləri» adlanır. Fəslin birinci paragrafında leksik - terminoloji xüsusiyyətlər üzərində dayanılır. Mətbuat dilində çox geniş yer tutan səsliyi lüğət vahidləri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş mürəkkəb və düzəltmə sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin əldə etdiyi müstəqillik həm də bizim dünyaya inteqrasiyamızı sürətləndirdiyi üçün dilimizə çoxlu beynəlxalq terminlər və sözlər keçmişdir.

Müstəqıl qəzetlərin dilində alınmaların statusu dildə sosioloji faktorlarla tənzimlənir. Belə sözlər elmi-texniki, ictimai-siyasi informasiyaları yayır. Bu təbii zənginləşmə prosesində qəzet dili «süzgəç» funksiyasını yerinə yetirir və sözlərin işlədilməsində, dilin daxili qanunlarına tabe edilməsində ön sırada durur. Hazırda yeni sözlər qəzet dilinə birbaşa Avropa dillərindən keçir. Alınmaların böyük qismi leksik-semantik xarakter daşıyır. Məsələn, *divident, mesaj, imic, klip, sayt, ofis, diplomatik korpus, spiker, forvard, prestij* və s. Düzdür, bu tipli sözlərin bəzilərinin doğma sözlərlə əvəzlənməsi arzuolunan və mümkündür.

Müstəqıl qəzetlərin dilindəki leksik-terminoloji lay məzmunca aşağıdakı qruplarda təhlil edilmişdir:

İctimai-siyasi leksika. İctimai-siyasi terminologiya ictimai elmlərə xas olan terminologiyanın əl bir hissəsidir ki, burada ideologiyalaşdırma (məfkurəvi cəhətdən) əsas şərt sayılır.

Müstəqıl qəzet dilinin ictimai-siyasi leksikası relevant xarakteri ilə seçilir. Bu leksikanı xüsusi siyasi leksika və potensial siyasi leksik vahidlər olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Xüsusi siyasi leksikaya terminlər, jarqonlar, şüar üçün deyilən sözlər; potensial siyasi leksikaya isə ümumi lüğət ehtiyatına daxil olan leksika, dil hadisələri, təşkilat, partiya, dövlət və s. adlar daxil edilir.¹

Müstəqıl qəzetlərin dilində də adi söz və ifadələr ictimai-siyasi proseslərdə həmin məzmunlu terminoloji vahidlərə çevrilir. Məsələn, «tərəflərin bir-birinə güzəştə getməsi», «yolverilməz», «DQ münafiqəsinin nizamlanması», «məvqeyini dəstəkləmək», «rəsmi Bakı», «rəsmi Yerevan», «Beşlərin görüşü» və s. İctimai-siyasi proseslərin canlandırılması üçün müstəqillik dövrünün mətbuat dilində külli miqdarda terminoloji vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn: *koalisiya, boykot, funksioner, transfer* və s.

¹ Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно - политической лексики и терминологии. М.: «Наука», 1989, с. 80

Müstəqillik şəraitində beynəlxalq hüquq anlayışının mahiyyəti dəyişmiş və terminologiyası yenilənmişdir. Müstəqillik şəraitində beynəlxalq hüquq məsələlərini işıqlandıran milli mətbuat formalaşmışdır («Qanun» jurnalı və s.)

Qəzetlərdə terminlər bəzən mətərizə içərisində də verilir. Həmin terminin məna açımı mətərizədən əvvəl keçir: *İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) təyin edildi* («Zaman» qəzeti, 4 - 5 iyul 2002).

Bu gün müstəqil mətbuatın leksikasını məhkəmə, dövlət, özəl, meşə, kömrük, cəza, daxili, xarici, bərc, ticarət, ailə, vergi, dəniz, islam və s. hüquqlarla bağlı söz və terminlər də zənginləşdirmişdir. Məsələn: əff haqqı, cəza evi, cəzalandırma, haqsız rəqabət, ailə ekonomiyası, ailə adı və s.

2. *Sosial-iqtisadi leksika.* Müstəqil qəzetlərin dilində işlənen sosial-iqtisadi terminlər cəmiyyət həyatının zəruri tələllərini ifadə edir; universiallaşmış bazar sözü ilə yeni məzmunlu terminoloji birləşmələr formalaşdırılmışdır: bazar iqtisadiyyatı, bazar münasibətləri və s. Həmin terminoloji vahidlərin əksəriyyəti mürəkkəb quruluşdadır: aqrar məsələ, ailə büdcəsi, akseptsiz ödəniş, auditor xidməti və s.

«İqtisadiyyat» qəzeti «beyin axını» ifadəsini tez-tez işlədir ki, bu birləşmənin iqtisadi məzmun bildirən terminoloji anlamı «yüksək təhsil almış və yüksək ixtisaslı fəhlələrin xarici ölkələrə mühacirəti»dir («İqtisadiyyat» qəzeti, 23 may 2000).

3. *Elmi-texniki sahələrlə bağlı leksika.* Müstəqillik qazanmış respublikamızın təhsil sistemi də yenilənmiş, yeni tədris müəssisələri, dövlət və qeyri-dövlət (özəl) ali məktəbləri yaradılmış, ümumiyyətlə təlim-tərbiyə yeni metodlarla öyrənilməyə başlanmışdır. Bütövlükdə, təhsil sistemimiz dünya standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Odur ki, pedaqoji sahə ilə bağlı yeni leksika da formalaşmışdır. Məsələn: magistr, magistratura, bakalavr, test, humanistləşmə, özəl kollec, özəl universitet, kompleks təlim-tərbiyə müəssisəsi, fasiləsiz təhsil sistemi, distansion təhsil üsulu, təhsil idarəetməsi texnologiyası və s.

Azərbaycan dilində hərbi leksika artıq millilənmiş, leksik-semantik, funksional, struktur-qrammatik cəhətdən xeyli zənginləşmişdir. Hazırda mətbuat dilində hərbi sənəti və ordu quruculuğu ilə bağlı terminlər cəmiyyət çoxluğu ilə diqqəti çəkir.

Mətbuatın dilində köhnə hərbi terminlərin yenidən canlandırılması faktları da müşahidə olunur. «Bu zaman eyni funksiya daşıyan, istifadədən qalmış yaraq adının yeni yaradılmış silahlara verilməsi meylı də güclənir: yaraq, süngü, çavuş, gizir və s. Bu cür tarixizmlər, ordu quruculuğumuz üçün «yenidən həyata» vəsiqə alır, ya əvvəlki məna-

larını bərpa edir, ya da yeni semantik çalarlar qazanırlar.

Müstəqil qəzetlərin dilində yeni hərbi terminologiya da bir sıra inkişaf meyli və istiqamətlərlə səciyyələnə bilir ki, bu da dilin öz daxili resurslarının ümumi, ənənəvi terminyaratma qanunları ilə birgə «fəaliyyəti» (yəni, milli dil vahidlərinin aktivləşdirilməsi), köhnə leksikanın yenidən doğulması və işləkliyini davam etdirməsi (utilitarizm); kalkalaşmağın termin yaradıcılığında üstünlüyüdür.

Kompüterləşmə, informatika, kibernetika sahələri ilə bağlı terminoloji vahidlər müstəqil mətbuatın dilində çoxalıb. Məsələn: internet, sayt, prezentasiya, klaviatur, alqoritm, prosessor, matris, printer, dezinformasiya, Fortran, format və s. Bu kimi terminlərlə yanaşı «Azərbaycan müəllimi», «Təhsil» qəzetlərində Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaradılmış informatika və kibernetika terminlərindən istifadə tövsiyyə olunur. Məsələn, *Qəzet yazır ki, məktəblilərin başa düşəcəyi milli terminlərdən (məsələn, bağlama, başlıq, sayğac, göstərici, güc, sürüşmə, ünvan və s.) istifadə etmək lazımdır* («Azərbaycan müəllimi», 24 may 1990-cı il).

İdman cəmiyyət həyatında müstəsna rol oynayır. Müstəqillik qazanmış xalqların idman mədəniyyəti də yüksəlməyə başladı, yeni idman növləri meydana gəldi, milli əlamətlərin və xarici əlaqələrin nəticəsində bu sahə ilə bağlı terminologiya da yeniləşdi: taekvando, milli çempionat, Milli Olimpiya Komitəsi, hokkeyçi, forum, Türkiyə Futbol Federasiyası və s.

Digər sahələrdə olduğu kimi, idman aləmində də milli xüsusiyyətlərdən doğan termin və terminoloji birləşmələr, abreviaturlar yaradılmışdır. Məsələn: *Milli Olimpiya Komitəsi (MOK), Milli Olimpiya Komitəsinin Prezidenti, OİF (Oüstü Hokkey Federasiyası), AFFA və s. İlk öncə isə MOK prezidenti şahmat yarış barədə fikirlərini açıqlayıb. AFFA rəhbərliyinin yeritdiyi siyasəti tənqid edib* («525-ci qəzet», 19 iyul 2002).

Mətbuat leksikası qəzet janrının lüğəvi layında əsas yer tutur; emosional-ekspressiv sözləri əhatə edir, ictimai-siyasi məzmunu və obrazlılığa malikdir. Qapalı görüş. *Bu baxımdan Nyu-Yorkda keçirilən qapalı görüşdə rusiyalı həmsədr Qıpkovla hərabər, Rusiya Xarici Siyasət İdarəsinin başçısının müavininin qatılması maraqlı doğurmaya bilməz* («Şərq» qəz., 2 fevral 2002-ci il), *Görüş yeri İngiltərə idi* («Təzadlar» qəz., 15 fevral 2002).

Standartlaşma nəticəsində bu gün müstəqil qəzetlərin də dilində emosional leksika formalaşmış və siyasi arenada işlənməkdədir. Məs: siyasi iqlim, soyuq müharibə, təhlükəli zona, gərgin vəziyyət, qara

bazar, beyin axını və s. *Qərbdə soyuq müharibə təhlükəsi yaranmışdı* («Şərq» qəzeti, 2 fevral 2002); *Qara bazar tələbatı ödəyirdi* (yənə orada).

Müstəqil qəzetlərin dilinə beynəlxalq ictimai - siyasi, mədəni, iqtisadi əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi yolu ilə daxil olan söz və terminlər dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn: krossvord, yarmarka, mer, alebastr, qrossmeyster, vaxtmister (kiçik süvari zabıt), vunderkind (fövqəladə istedadlı uşaq), kurzal (kurortda ictimai bina), Bundestaq, kapeldiner (teatrda bilet yoxlayan şəxs), platforma və s.

Birbaşa keçid nəticəsində bu gün müstəqil mətbuatın dilində Avropa dillərindən keçmiş yüzlərcə («mentallitet», reyting, qrant, sammit, spiker, imic və s.) terminoloji vahidlər işlənəkdədir.

Dissertasiyada müstəqil mətbuatın dilində işlənən yeni alınma terminlər sahələr üzrə qruplaşdırılmış, həmin terminlərin bəzilərinin mənə və mənşəyi də nəzərdən keçirilmişdir.

Son illərdə Türkiyə türkcəsindən canlı yayım, iqtidar, cizgi filmi, özəlləşdirmə, iş adamı, durum, yetərsay, Ana Yasa kimi söz və terminlərin dilimizə gətirildiyi, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi sənədlərdə müvəffəqiyyətlə işlədildiyi müşahidə olunur. Hər halda, bu işdə də müəyyən bir prinsip gözlənilməlidir». ¹

Bir sıra müstəqil qəzetlər bəzi alınma sözlərə münasib qarşılıq tapıb işlədir: biznesmen – iş adamı, mane olmaq – əngəlləmək, icma, cəmiyyət – toplum; multiplikasiya – cizgi filmi və s.

Mətbuatda ekzotik xarakter daşıyan terminoloji vahidlər anlayış cəhətdən yalnız müəyyən sahələrdə mənimsənilməsinə görə ümumdil alınmalarından fərqlənir. ² Belələrinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: piket (dəstə), killer (muzdlu adam öldürən), şiller (peşəkar qumarbaz), konversiya (çevrilmə), mesenat (himayəçi), menecer (tənzim edən), menecmen (idarə, təşkilat), vernisaj (səpqi) və s.

Müstəqil mətbuatın dilinə daxil olmuş ekzotizmlərin bir qrupu xarici mədəni əlaqələrlə bağlıdır. Rəqs adları bu baxımdan maraqlı doğurur. Məsələn, *yahuz 18-25 yaşlı rəqqasların qatıla biləcəyi festivalda həm milli, həm də əcnəbi rəqslər - step, breyk, oriental və s. təmsil olunacaq* (525-ci qəzet, 19 iyul 2002). Cümlədəki rəqs adları ekzotik xarakter daşıyır, çünki onların mənası çoxları üçün aydın

¹ Qasımov M. Dilimiz və vəzifələrimiz. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1999, № 3, s. 59 – 60

² Ələkbərov R. Mətbuat dilində sözlənmə və terminoloji norma. – Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm, 1991, s. 73

deyil.

Müstəqil mətbuatın dilində, bəzi hallarda ekzotik səciyyəli sözlərin mənası da verilir ki, bu da üslubi mətləbləri ifadə edir. Məsələn: *Əvvəla bonj sözü ruscadan tərcümədə (bez opredelennoqo mesta jitelstva) konkret yaşayış yeri olmayan şəxs anlamı verir. Prinsipcə, Azərbaycanlıdakı hakimiyyəti zəbt etmiş qüvvələr də bez opredelennoqo mandata jiteley», yəni əhalinin xeyir-duasını almamış, qeyri-legitim statusdadırlar («Şərq» qəz., 14 aprel 2001).*

Leksik-semantik söz qrupları adı altında müstəqil mətbuatın dilində izlənmiş antonimlərdən, omonimlərdən, sinonimlərdən istifadə məqamları üzərində dayanmışdır.

Aparıcı sözü iki mənada mətbuat dilində müşahidə olunur: 1) *Xalq cəbhəsinin 20 Yanvara qədərki dövrünü təhlil edəndə görürük ki, iki aparıcı (əsas) xətt var («525-ci qəzet», 19 yanvar 2002). Aparıcı (veriliş aparan) bütün məsələləri çözmək istəyirdi (Yenə orada).*

Vaxt-zaman-çağ-dönəm sözlərinin sinonimliyi: *Ötən çağlarda yetərinə müqavimət göstərilməməsinin nəticəsidir («Yeni Müsavat», 23 mart 2002); Ötən zamanlar totalitarizmə yol açdı (yenə orada); Ə.Ələkbay dönəmindən sonra («Şərq» qəz., 15 fevral 2002).*

Dünyasını dəyişmək ölmək - vəfat etmək - ömür payı sona çatmaq: *Taleyə bax, 2001-ci ilin qurtarmasına cəmi altı gün qalmış bu tələbə biletinin sahibinin də ömür payı sona çatdı («Şərq», 2 fevral 2002).*

Müstəqil mətbuatın dilində sözün üslubi məqamlarından geniş istifadə olunur: *Qorxmazlar, mirimlər sənin mütləq qisasını alacaq, allərində tər qərənfil dəstələri ilə məzarın qarşısında diz çökəcəklər («525-ci qəzet», 11 fevral 1999).*

Qəzet dilinin funksional-üslubi istiqamətdə öyrənilməsində frazeoloji vahidlər də əsas rol oynayır. Həmin vahidlər qəzet dilində yüksək tezlik göstəricisinə malik olduqlarından mətnlərdə üslub müxtəlifliyi yaradırlar. Ənənəvi formada istifadə edilən FV üslubi funksiyaları və əhəmiyyəti nəinki, ümumdil xassələrinə görə müəyyən olunur, həm də onların mətnə daxil olması ilə müəyyənləşir.

1. Söz birləşməsinin strukturuna uyğun gələn frazeoloji vahidlər: *haray çəkmək, heyran qalmaq, hakimiyyətin üzümü ağartmaq* və s.

2. Cümlə strukturuna uyğun gələn frazeoloji vahidlər razılıq, narazılıq mənalərini ifadə edir. Eyni zamanda, onlar ənənəvi modal mənaləri (inamlılıq, yolverilməzlik və s.) formalaşdırır.

Müstəqil mətbuatın dilində cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlər daha çox atalar sözü və məsələlərdən ibarət olur: *Balıq başından iylənər («Yeni Müsavat», 8 iyun 2002).*

Müstəqil qəzetlərin dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti ictimai-siyasi məzmun daşıyır. Belələri ekstralingvistik faktorlar (siyasi situasiyada, iqtisadi və sosial hadisələrin gərginləşdiyi, böhran keçirdiyi bir zamanda və s.) nəticəsində formalaşır. Məsələn: *üzünə ağ olmaq* feli frazeologizmi *aleyhinə çıxmaq, qarşı durmaq* mənasındadır. «525»-ci qəzet» bu ifadədən Rusiya və İran münasibətlərinin qeyri-normal vəziyyətdə olması məqamında istifadə etmişdir: *«Tehranın Moskvanın üzünə ağ olması ona baha başa gələcək»* (13 iyul 2002).

Müstəqil mətbuatın dilindəki frazeoloji vahidlər dissertasiyada tərkib etibarı ilə də qruplaşdırılmışdır.

Frazeoloji vahidlər qəzet mətnlərində digər dil vahidləri ilə əvəzlənir, transformasiya edilir. Bu transformasiya üsullarına aşağıdakılar aiddir: 1) komponentlərin tərkibcə genişlənməsi: *... uşaq özünü oda sahr, gecə - gündüz məşinləri silməklə məşğul olur* («Kredo», 12 fevral 2001); *Yetim qız İradə bacı və qardaşını saxlamaq üçün özünü oda-közə salmağa səy göstərir* («Yeni Müsavat», 17 yanvar 1999); 2) bir və ya bir neçə komponentin əvəzlənməsi: *oda salmaq-oda düşmək, fikir etmək-fikir çəkmək. Qaçqınlar «çadır düşərgələrində fikir çəkirlər* («Olaylar», 22 sentyabr 2002); *Fikir çəkmək onların ələmi-kədəri idi* (Yenə orada). 3) komponentlərin tərkibcə genişlənməsi və ya bir neçə komponentin əvəzlənməsi: *dərdi aşmaq - dərdi başından aşmaq, ürəyi sıxılmaq - ürəyi dərddən sıxılmaq. Günü-gündən əriyən qızın dərdi başından aşırdı. Onun ürəyi dərddən sıxılırdı.* («Olaylar», 7 may 2001).

Qəzet mətnlərində frazeoloji vahidlər struktur-qrammatik cəhətdən dəyişir, digər dil vahidləri ilə əvəzlənir. Həmin proses üslubi çalarları yaradır. Bu proses: 1) *bir və ya bir neçə komponentin qrammatik cəhətdən dəyişməsi*; 2) *inversiya*; 3) *komponentlərin tərkibcə ixtisarı faktlarına əsaslanır.*

Dissertasiyanın ikinci fəslə **«Müstəqil mətbuatın dilində söz və termin yaradıcılığ»** adlanır. Həmin fəslin birinci paragrafı müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslərə həsr edilmişdir.

Terminoloji yeniləşmə ilə müşahidə olunan müstəqil mətbuatın dilində terminlərdən istifadə olunmasında aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir:

a) Yeni işlənən terminlərin bir neçə dildə ekvivalentinin verilməsi. Belə terminlərdən biri Avropa mənşəli, digəri isə türk mənşəlidir. Məsələn: *biznesmen* (Avropa mənşəli) - *iş adamı* (türk mənşəli), *investisiya* (Avropa mənşəli) - *yatırım* (türk mənşəli), *auksion* (Avropa

mənşəli) - hərrac (ərəb mənşəli) və s.

b) Müstəqil mətbuat dilində işlədilən yeni leksik - terminoloji vahidlərin etimologiyası açıılır: *Fiş ingiliscə balıq deməkdir. Kaspian isə bizim Xəzər dənizinin acnabi dillərdəki adıdır. Bu iki sözü birləşdirib «Kaspian fiş» edəndə söhbətin təbii ki, Xəzər balığından getdiyi anlaşılır («Zaman», 4-5 iyul 2002).*

s) Termin və terminoloji ifadənin qarşısında onların sinonimi verilir. Sinonim söz mənzərəyə alınır. Bu yolla terminin mənası müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir. Məsələn: *Siyasi mübarizənin episentridə hazırkı prezident Robert Köçəriyanla onun parlamentdəki və parlamentdənkənar rəqibləri durur. Köçəriyana impiçment (etimadsızlıq) məsələsinin gündəmə gətirilməsini ən əvvəl bu motivlə izah etmək olar («Yeni Müsavat», 8 iyun 2002)*

ç) Mürəkkəb ad şəklində olan, yeni anlayış bildirən saysız-hesabsız ifadələrin qarşısında onun ixtisar forması da verilir. Məsələn: Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞ PA), Avropa Şurası (AŞ) və s.

d) Abreviaturların – ixtisarlara qarşısında onların izahı geniş formada açıılır. Məsələn: AXC (Azərbaycan Xalq Cəbhəsi), YAP (Yeni Azərbaycan Partiyası), MİP (Milli İstiqlal Partiyası) və s.

e) Terminoloji vahidlərə daha dəqiq aydınlıq gətirmək üçün əlavə konstruksiyalardan, əlavə şərhlərdən istifadə olunur. Yeni işlədilən terminoloji vahidlərin geniş, əhatəli izahı və şərhli verilir. Məsələn: *Sahibkar-biznesmen. Bu anlayışın tipik əlamətləri bunlardır: dinamiklik, çeviklik, fəallıq, özünə inam, riskə hazır olmaq... («525-ci qəzet», 12 may 1999)*

Müstəqil mətbuatın üslubuna danışmaq dilinin təsiri açıq-aşkar görünməkdədir. Məsələn: *Polis: – A kişi, sən naruşeni eləmişən, cərimə verməlisən. Hacı dayı: – Ay oğul, bilmirəm, siz milissiniz, ya polis, amma vallah mən bu yaşa gəlmişəm, bir dəfə də nezakonnı iş görməmişəm. Polis: – A kişi, sənə nezakonnə deyənin yoxdur ki, p r o s t o küçəni nezakonnı keçib naruşeni eləmişən («Tək səbir», 1 yanvar 1998, № 1, 131).*

Bu şəraitdə komik situasiyada nitqin tipikləşdirilməsi və tipə satirik münasibət¹ onun savad dərəcəsinin necə olmasını üzə çıxara bilər.

Kalamburlardan – söz oyunundan istifadə tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, danışmaq dilinin maraqlı təzahürlərindən biridir.² Müstəqil mətbuat dilində işlənən söz oyunu komik situasiyalar yaradır: *Dünən*

¹ Hacıyev Tofiq. «Molla Nəsrəddinin dili və üslubu. ADU nəşri, Bakı, 1975, s. 166

² Abbasova N.C. Cəbbarlımın sözlərdən istifadə sənətkarlığı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri. 1967, № 3, s. 285.

Bakı Mətbuat Klubunda şair, həm də jurnalist Omrah Xanməmmədov mətbuat konfransı keçirib salamdan danışdı (şair Salamdan yox ha. . .) («Yeni Müsavat», 19 mart 2002).

Müstəqil qəzetlərin dilində danışq dilinin təsiri ilə işlənən dialekt sözləri mətnə milli kolorit verir. Məsələn, sonalamaq feili Qarabağ dialektlərində adi danışqda çox işlədilir; çox vaxt qız seçən zaman bu sözdən istifadə edilir. Bundan əlavə, digər məqamlarda da bu söz işlədilir. Məsələn: *Sonalasan, dərinədən xatırlasan, R.Qazıyevə qarşı çoxlu iradlar söyləmək mümkündür* («Ekspress», 13 iyul 2002).

Son illərin mətbuat dilində və üslubunda özünü göstərən yeniliklərdən biri də tarixizmlərin həyata vəsiqə alması və qəzet dilinə gətirilməsidir: cahan məmləkət, konsulluq, divan, quberniya və s.

Qəzet materiallarında müxtəlif hadisələrin baş verdiyi yer, ərazi mütləq təsvir edilir. Müəyyən məsələlərə münasibət (subyektiv və ya obyektiv) bildirilir. Məsələn: *Qanlıgöl ətrafındakı qaçqınların evləri sökülməyəcək* («Yeni Müsavat», 8 iyun 2002); *Pankist dərəsində ABS hərbiçiləri təlim keçirdilər* (yənə orada).

Bəzən mətbuat dilində oykonimin (yaşayış məskənlərinin adı) gizli saxlanılır, onun yerinə metonimik ad seçilir ki, bu, üslubi əvəzətdir. Məsələn: *«Bakı» əvəzinə «Azərbaycanın baş şəhəri»*.

Bəzən ölkənin adı gizli məqamda şərti işarə ilə verilir. Məsələn: *Bir ölkə səfiri öz milli bayramı münasibətilə böyük bir ziyafət verirdi. X ölkəsinin səfiri, mən və Ermənistanın səfiri bir kənarə çəkilərək, söhbət edirdik* («525-ci qəzet», 19 yanvar 2002).

Mətbuatda toponimik vahidlərdən müqayisə, bənzətmə məqamında da istifadə olunur. Məsələn: *Hələlik Bakı il yarım əvvəlində Limasına (Perunun paytaxtı) bənzəmir* («Təzadlar», 23 mart 2002)

Mətbuat dilində milliləşmə prosesi geniş vüsət alıb. Bu proseslə əlaqədar leksika formalaşır: soyad, kimlikləşmə, soykök, soykökə qayıtma, bilim, özəl, özəllik, özəlləşdirmə və s.

Belə hallarda dilimizin yazılı abidələrində işlənmiş türk mənşəli sözlər çətin anlaşılan ərəb-fars alınmalarına əlavə olaraq işlədilir. Məsələn, sözcü, savaş, ulu, nəsnə və s.

Müstəqil mətbuat dilində analitik formaların sintetik formalarla əvəzlənməsi yeni normalaşma meyillərindən biridir. Mətbuat dilində «hesab etmək» analitik formasını saymaq sözü əvəz etmişdir. Yalnız MN Analitik İnformasiya Mərkəzinin məlumatını verməklə vəzi-fəsini bitmiş sayan televiziya şirkətinin rəhbərləri... («Azadlıq» qəzeti, 20 fevral 1993).

Son dövr qəzet səhifələrində isti olmaq-istiləşmək, qonaq etmək

– qonaqlamaq, müdafiə etmək – tərəfini saxlamaq-dəstəkləmək, həll etmək – çözmək, güman etmək – gümanlamaq əvəzlənməsi bu qəbildəndir.

Müstəqil mətbuatın dilində terminlərin işlənilməsində müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biri bəzən eyni bir anlayışın iki - üç leksik - terminoloji vahidlərlə ifadə olunmasıdır: bölgə - region , dərəcə - kateqoriya, hərrac - auksion, təqaüd - pensiya, amil - faktor, əmsal - koefisiyent, müxalifət - oppozisiya, müstəqillik – suverenlik və s.

Yeni söz və terminlərin yaradılmasında dilin daxili imkanları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dildə yeniləşmə bir tərəfdən də dilxarici amillərin köməyi ilə mümkündür. Yeniləşmə ən çox dilin leksik - terminoloji quruluşunda müşahidə olunur. Leksik-terminoloji layın köhnəlib sıradan çıxması bir formasıyanın digəri ilə əvəzlənməsi prosesində baş verir. Söz, ifadə yeni formasıyada öz duruşunu saxlaya bilmir və nəticədə istifadə imkanları azalır. Yeni ictimai-siyasi quruluşa müvafiq olaraq dilin terminologiyası hər sahə üzrə yeniləşir. Yeni anlayış, məfhum və terminoloji vahidlər meydana gəlir. Yeniləşmə milli söz yaradıcılığı və alimlərin terminoloji vahidlərlə şərtlənir. Mətbuat dilində bu proses ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq 3 prinsipə əsasən həyata keçirilir. 1) aktual prinsip; 2) uyğunluq prinsipi; 3) estetik prinsip.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı. Azərbaycan dilinin özünə aid olan leksik şəkildə yeni sözlər formalaşır: sənətçi, cəbhəçi, eilalayıcı, daşyıcı (dilnin daşyıcısı), qazıyıcı, müxalifətçi, islamçı : Elçibəyçi: *Bu gün siyasi səhnədə Xalq cəbhəsi adından danışan, özünü əsl « Elçibəyçi », OMON-çu, YAP-çı, SƏP-çi və s. sözlərdə – çi şəkildəsinin funksionallığı geniş mətbuat faktları ilə izah edilmişdir.*

Yeni sözlərin yaranmasında digər şəkildələrin də (məsələn, ma-mə: qarşıdurma, aşkarlama və s., - iş-iş-üş-uş: davranış, dönüş, açılış, qurtuluş, ödəniş, çevriliş, oyanış, dirəniş, oturuş və s. daş: silahdaş, cəbhədaş, tərəfdaş, soydaş, partiyadaş; im, - m : kəsim, yaşam, anlam, seçim və s.) mövqeyi açıqlanmışdır.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı: ataşkas, supergüc, sözügedən, adışəkilon, azadlıqsevən, sivilizasiyalararası, Xəzəryanı, Baltıkyanı, Dnestryanı və s.

Paralel şəkildə işlənən terminlər: parlament – prezident, hakimiyyət – media; yürüş – mitinq və s.

Dilimizdəki mürəkkəb leksik-terminoloji vahidlərin bir hissəsini də birləşmə şəkildə olan sözlər təşkil edir: Prezident Aparatı, Ali Məclis, Xalq cəbhəsi, Milli Məclis, xarici investisiya, daşyıcı raket, özəl

sektor, maliyyə böhranı, dövlət quruculuğu və s.

Kalkaetmə üsulu ilə yaranan söz və ifadələr. Son illərdə də bu üsulla sözyaratma meyli xeyli güclənmişdir. Müstəqil mətbuatın dilində isə belə söz və ifadələr tərcümə edilmiş məqalələrin dilində özünü daha çox göstərir: mənimsəmə, dünyagörüşü, beynəlxalq vəziyyət, iqtisadi nəzəriyyə, bazar münasibətləri və s.

Semantik proseslər də qəzetlərin dilində öz əksini tapır. Müstəqillik dövründə bəzi söz və terminlər yeni mənə qazanaraq istifadə imkanlarını genişləndirir. Məs.: Düşərgə sözünün semantik inkişafı. «Tarixi vərəqləsək görürük ki, Muğan düzü Azərbaycana yürüş etmiş bir çox sərkərdələrin, dünya fəthlərinin d ü ş ə r g ə yeri, qışın sərt soyuğundan qorunmaq üçün əlverişli qışlaq yeri olmuşdur» («Kredo», 20 iyul 2002).

Müstəqil mətbuat materiallarından məlum olur ki, düşərgə sözü ictimai-siyasi mənə kəsb edərək müstəqil mətbuatın dilində *müxalifət düşərgəsi, iqtidar düşərgəsi* birləşmələrinin tərkibində tez-tez işlədilir.

Sözün mənası dar, məhdud mənadan daha geniş mənəyə çevrilə bilər. «Ev» sözün iştirakı ilə «Qafqaz evi» söz birləşməsi formalaşmışdır. Ev sözü ictimai-siyasi mənə qazanmış Qafqaz xalqlarının böyük bir ailə təşkil edə biləcəyi həmin ifadə anlamında öz əksini tapmışdır. «Allahşükür Paşazadə ümumi «Qafqaz evi»nin yaradılmasına tərəfdardır («525-ci qəzet», 13 iyul 2002).

Sözün mənası xüsusiləşə bilər. Mənası xüsusiləşmiş yeni birləşmələr demokratiyanın, müstəqilliyin doğurduğu şəraitlə bağlı meydana çıxmışdır. Məsələn: dördlük sözü bu məqamda Qafqaz dördlüyü, üçlük sözü isə «Moskva-Bakı-Astana üçlüyü» formasında xüsusiləşərək mü- hüm təşkilatların adını bildirməyə xidmət göstərir.

Sözün mənası tamam başqa istiqamətdə dəyişir. Məsələn, k a n a l sözünü götürək. coğrafi termindir. Kanal sözü çayın bir qolunun ayrılmasına deyilir. Məs.: *Araz çayından ayrılan kanal təsərrüfat işlərinə çox yararlıdır; əkin-biçin suvarılırdı* («Kredo», 15 avqust, 2001). Bu sözün «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə mənası belə açıqlanır. «Kanal» sözü televizor efiri mənasında işlənməkdədir: *ATV-kanal, özəl kanal, müstəqil kanal, telekanal və s. Türkiyədə 200 - ə yaxın kanal var, onun heç olmasa 20-i efirini tədrisə, elmə ayırır* («525-ci qəzet, 13 iyun 2002).

Məktəb sözünün mənası da ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq dəyişmişdir. Məsələn: Məktəb şagirdlərin təlim - tərbiyə aldığı yer. Müstəqillik şəraitində məktəb sözü ictimai-siyasi mənə qazanan sözlərdən biridir. Məsələn: «*Əlçibəy məktəbi*», «*Heydər Əliyev mək-*

tabi» və s. Heydər Əliyev məktəbinin növbəti məşğələsi keçirildi («Təzadlar», 23 may 1998). Müstəqil mətbuatın dilində tez-tez işlədilən rejim, məşin, eşelon sözlərinin də mənasında quruluşla əlaqədar dəyişiklik baş vermiş, ictimai-siyasi termin yaranmışdır: Hakimiyyətin ən yüksək eşelonlarından kifayət qədər bezənlər var («Təzadlar», 23 may 1998).

Abreviaturlar müstəqil mətbuatın dilində aşağıdakı formalarda müşahidə olunur:

1. *Birinci tərəf ixtisar olunur:* demkonqres (demokratik konqres), demblok (demokratik blok) və s.

2. *Bütün tərəflər ixtisar olunur:* Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA), Avropa Şurası (AŞ), Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (AXCP), Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası (AMİP), Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMİ) və s.

3. *Sonuncu tərəf ixtisar olunur:* qaçqınkom; YAP əvəzinə «yeni azərbaycanlılar»: «Yeni azərbaycanlılar».

«Müstəqil mətbuat dilinin sintaktik xüsusiyyətləri» adlanan üçüncü fəsilə müstəqil qəzetlərin dilində müşahidə olunan sintaktik hadisələrdən, yeni yaranan konstruksiyalardan bəhs olunur.

Son illər qəzetlərin dilində siyasi məzmun daşıyan söz birləşmələrinin miqdarı xeyli artmışdır. Belə söz birləşmələri bugünün realılıqlarını əks etdirir. Məsələn: *sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, assosiativ üzvlük, strateji müttəfiq, güc mərkəzi, ikili oyun, ikili siyasət, Qərbə inteqrasiya, münaqişə ocağı, münaqişə ocaqlarının söndürülməsi* və s.

Sözlərin poetikləşməsi nəticəsində yaranmış söz birləşmələri: qərənfil yağışı, arazlaşan yuxular, qaynar pullar, beyin axını, elm axını və s.

Müstəqil mətbuat dilində məqalə başlıqları əksərən iki nəqli cümlədən ibarət olur. Bu da mətnin məzmununun tam şəkildə açılmasına xidmət edir. Məsələn: *Ermənistandakı kürd terrorçuları Türkiyəni hədələyir. Onlar Türkiyənin yeni hökumətindən Öcalanın azadlığa buraxılmasını tələb edir* («Palitra» qəzeti, 22-25 noyabr 2002).

Məqalə başlıqları əlavəli üzvdən ibarət olur: «Qələbə» - qazanc mənbəyi? («Paritet» qəzeti, 18-19 mart 2003).

Söyləmin məqsədindən asılı olaraq elliptik konstruksiyaların qəzet dilində müxtəlif tiplərdən istifadə olunur. Məsələn: Çağırış məqamında: *Haydı, ordunu irəli...* («Xalq qəzeti», 2 dekabr 2001); müraciət məqamında: *Dünyaya sülh, təhlükəsizlik şəraitli...* («Paritet», 23 sentyabr 2002); arzu məqamında: *Ordumuzun şərafətli...* («Palitra», 5 noyabr 2002).

Qəzet məqalələrinin başlıqlarında cümlə formasından istifadə olunur. Məsələn: Alıcıların nəzərinə! («Palitra», 22-25 noyabr 2002), Kolin Pauellədən Vilayət Quliyevə hədiyyə... Bu cümlələr xəbəri (çatdırmaq, vermək və s.) buraxılmış elliptik konstruksiyalardır. Həmin konstruksiyalar məqalə başlıqlarında təbiilik və canlılıq yaratmışdır.

Qoşulma sintaqmlar danışq dili üçün daha səciyyəvidir. Onların formalaşmasında müxtəlif vasitələrdən (intonasiya, bağlayıcılar, leksik vasitələr və s.) istifadə olunur.

Qoşulma sintaqmlar müxtəlif cümlə üzvlərindən ibarət olur ki, dissertasiyada bunların hər birinin üzərində ayrıca dayanılmışdır.

Bu tipik konstruksiyalar qəzet dilində işlənərək xarakterləri, onların tutduqları vəzifələri müəyyənləşdirir. Məsələn: *Bilal hərbi işdə çalışırdı. Sırayı əsgər kimi* («525-ci qəzet», 12 dekabr 2001); *Övəllər kəndə işləyirdi. Aqronom* (yənə orada) və s.

Qoşulma sintaqmlar hadisənin baş verdiyi yeri, istiqaməti bildirir. Məsələn: *Dünən erməni faşistləri hücum əməliyyatına başlamışdılar. Hadrut istiqamətində* («Yeni Müsavat», 26 aprel 1999); *Nəsim ayağının birini itirmişdi. Qarabağ müharibəsində* (yənə orada).

Müstəqil mətbuatın səhifələrində bizi əhatə edən gerçəkliklərə məxsus biliklər, çoxsaylı dünya hadisələri arasındakı mürəkkəb əlaqələr daha geniş ifadə olunur. Bu kimi mürəkkəb, ziddiyyətli, qlobal məsələlər təkcə sadə cümlənin köməyiylə deyil, həmçinin mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının iştirakı ilə də əks olunur.¹

Müstəqil mətbuatın dilində də ən çox müşahidə olunan tabesiz mürəkkəb cümlələr tərəlləri paralellik təşkil edən bərabərhüquqlu cümlələrdir. Tərəllərin paralelliyi onları əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir. Belə vasitələr sırasında anafirik vahidlər çoxdur. Məsələn: prokuror – o anafirik sırası: *Prokuror da insandı, o da xəstələnə bilər* («Şərq»qəzeti, 20 mart 2003); Qarabağ – o paralelliyi: *Qarabağ məsələsi ilə bağlı dövlətin siyasəti var və o da ardıcıl yerinə yetirilir* (yənə orada); mən- sən paralelliyi: *Mən həyatımın çox hissəsini elmə, sən isə biznesə həsr etmişən* («Olaylar», 25 fevral 2002).

Bütün budaq cümlələrdə mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, qlobal problemlər, ziddiyyətli, münaqişəli müharibələr təsvir olunur, həmin hadisələrin baş vermə səbəbləri, nəticələri və s. göstərilir: *Kim razı olmaz ki, problem həll ediləsin* («Şərq» qəzeti, 20 mart 2003); *Sabiq nazirin istəyi odur ki, məhkəmə tezliklə sənə çatdırılsın* («Şərq»qəzeti, 20 mart 2003) və s.

Yeni sözlərin dilimizə gəlməsi, bəzən həmin sözlərin bir mətnə

¹ Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. «Ünsiyyət». Bakı, 2000. s. 278

ifrat çoxluğu ilə müşahidə olunur. Məsələn, 525-ci qəzetin 18 may nömrəsində Mübariz Əhmədov adlı şəxsin kiçik bir yazısının içərisində bu gün Azərbaycanda çoxlarının başa düşə bilməyəcəyi onlarla söz vardır. Məsələn, innovasiya, elita, qarant, region, subregional, kontur, stimül, missiya, pritça və s.

Mətbuat ədəbi dil normalarının pozulma mənbələrindən biridir. Yəni, ədəbi dilimizin qanunlaşmış müxtəlif normaları mətbuat səhifələrində də pozula bilər. Bunlar dilin müxtəlif səviyyələri üzrə dissertasiyada aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

Fonetik normanın pozulması. Sözdə hərflərin müşahidə olunur: *Mən konservatoriyaya (konservatoriya – əvəzinə) daxil olmağa hazırlıyırdım* («Kredo» qəzeti, 20 iyul 2002).

Sözün tərkibində artıq hərflərin iştirakı: «Ə.Əliyev referendum əfəsinə hamının, xüsusən də hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının işində olmasını vacib sayıb» («525-ci qəzet, 12 iyul 2002, s. 4); *daxil (daxil əvəzinə – «Yeni Müsavat», 13 iyul 2002).*

Hecanın düzgün ayrılması: *Xalqımızın mifoloji inam dünyasında qələm də, yazı da çox müqəddəs tutulub* («Kredo» qəzeti, 11 iyun 2002, s. 3).

Sözün sətirdən-sətərə keçirilməsi: metros-tansiya (Azadlıq, 21 sentyabr 2000).

Durğu işarələrinin buraxılması və lazım olmayan halda durğu işarələrinin qoyulması halları da çox müşahidə olunmaqdadır.

Orfoqrafik normanın pozulması. Məlumdur ki, «dünyagörüşü» sözü bitişik yazılır. Lakin mətbuatda bu sözün ayrı və defislə yazıldığı hallarına da rast gəlmək olur. Məsələn: *Biz siyasi dünya görüşün, əqidənin dəyişməsinin əleyhinə deyilik* («Günay», №10, 10. 03. 2002). «Şərq» qəzetində isə «dünyagörüşü» sözü defislə yazılmışdır: *Ona görə ki, İranın daxili vəziyyəti, dünya-görüşləri bizim ilə tamamilə üst - üstə düşür* (9 fevral 2002).

Sözdə hərflərin biri buraxılır ki, bu da anlaşılmaqla səbəb olur. Məsələn: *Sohun (stohun) başında oturanda bütün ailə üzvlərini – arvadını, 4 oğlunu və doğrudan da, ceyran balasına oxşayan yeganə qızı ceyran qürurla süzürdü* («525 - ci qəzet», 13 iyul 2002); *Kimya elmləri roktoru* (doktoru əvəzinə) – «Kredo» qəzeti, 20 iyul 2002).

Söz birləşməsinin bitişik yazılması. Məsələn, iş birliyi ismi birləşməsi bəzi qəzetlərdə ayrı, bəzilərində isə bitişik (mürəkkəb söz şəklində – E.İ.) yazılır. Məsələn: *Hakimiyyət özü vaxtaşırı İranla işbirliyinə gedir* («Yeni Müsavat», 8 iyun 2002); *Sahibkarlarla iş birliyi yarılmışdı* («Günay», 21 fevral 2000). Fikrimizcə, ismi söz birləşməsi bir

vurgu altında olduğu və bir anlayışı ifadə etdiyi üçün mürəkkəbləşir və həmin söz də bitişik yazılmalıdır.

Müxtəlif müstəqil, beynəlxalq qəzetlərin dilində eks elementi bəzən sözə bitişik, bəzən ayrı, bəzən də defislə yazılır. Məsələn: eksprezident (bitişik). Eks-spiker (defislə), eks spiker (ayrı). *Eks-spiker vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı* («Yeni Müsavat», 13 iyul 2002); *Eks-prezident Ayaz Mütəllibov...* («Zaman», 2 iyun 2000) və s.

Pres sözü bəzi qəzetlərin dilində bir « s » ilə, bəzilərində isə iki « s » ilə yazılır. *Press-relizn* («Yeni Müsavat», 13 iyul, 2002), *pres-konfrans* («525-ci qəzet», 12 iyun 2002). Göründüyü kimi, «Yeni Müsavat» qəzeti sözü aldığı kimi, «525-ci qəzet» isə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədir.

Məlumdur ki, mürəkkəb adlar və abreviaturlar hər zaman böyük hərfə yazılır. Lakin müstəqil mətbuatın dilində bəzi hallarda həmin adların kiçik hərfə yazıldığı da özünü göstərir. Məsələn: DİN (daxili işlər naziri); AİZ. (azad iqtisadi zona) – «Zaman», 5 fevral 2002). Bu vəziyyətlə dövlət qəzetlərində də rastlaşmaq olur.

- Anti şəkilsininin səhv olaraq defislə yazıldığı hallar da var: *Bu mənada 23 mart etiraz aksiyası, ilk növbədə, rejimin anti - milli, anti - demokratik mahiyyətini ortaya qoydu* («Yeni Müsavat», 25 mart 2002). Bəzən sözə lazım olmadan şəkilsiz artırılır ki, bu da sözdə ağırlıq yaradır. Məsələn, *Bakı hündürhüklü tapanı xatırladır* – cümləsindəki hündür sifətinə «lüklü» (*hündürhüklü*) şəkilsizlərini artırmaq nə dərəcədə düzgündür? («Yeni Müsavat» qəzeti, 8 iyun 2002).

Leksik şəkilsizdən düzgün istifadə olunmur: *Beləliklə, dünyada yaranmış yeni siyasi şərait fonunda konfliktin dinc nizamlanmasına yönəlik* (bircə, yönələn şəkildə olmalıdır – E.İ.) *səylər kifayət qədər səngimmiş kimi görünür* («Yeni Müsavat», 25 fevral 2002).

Leksik normanın pozulması. Müstəqil mətbuatın dilinin lüğət tərkibinə ağırlıq gətirən amillər, biri: bəzən lazımi əhəmiyyət daşımadan Türkiyə türkcəsindəki sözlərin istifadəsidir. Məsələn: uyu («Yeni Müsavat», 23 avqust 2000), anma törəni (yənə orada), ilkinə (Xalq qəzeti 31 oktyabr), mücadilə, sayqı («Yeni Müsavat», 1 noyabr 2000) və s.

Vulqarizmlərin işlədilməsi zamanı leksik normanın pozulması. Məsələn: çərənəlmək, oğraş, sirtiq, alçaq və s. sözlərin işlədilməsi məqamında. Məsələ: *Məsələ ondadır ki, ermənilər özlərini çox sirtiqcasına aparırlar* («Yeni Müsavat», 19 mart 2002).

Dialektizmlərin işlədilməsi zamanı leksik normanın pozulması. Ədəbi dilimizin leksik norması lazımsız əcnəbi sözlərin hesabına

pozulur. Məsələn: panika, ortodoksal, saldırgan, hörgüt kimi leksik vahidlər «Yeni Müsvət»ün 23 mart 2002 - ci sayının, 9-cu səhifəsindəki mətnə verilmişdir.

Leksik vahidlərin məqamında və məqsədəuyğun işlənməməsi, cümlə üzvlərinin uzlaşmaması üslubi vəziyyətin pozulmasına səbəb olur. Eyni söz bir sadə cümlədə lüzumsuz yerə təkrarlanır. Məsələn: *İndi satışda buna aid çoxlu kitablar satışa çıxarılib* («Elin sözü», 26. 02. 2002).

Qəzet dilində sintaktik normalar da kodifikasiya olunur (məəyyən dil qanunauyğunluqları əsasında sistemə salınır). Müxtəlif cümlə konstruksiyaları, sözləmlər mətnin struktur-semantik karkasına görə qəzetlərin dilində sıralanır.

Sintaktik normanın pozulması tautoloji söz birləşmələrinin işlənməsində daha çox müşahidə olunur. Məsələn, «525-ci qəzet»in müxtəlif saylarında «yerli aborigen», «memorial abidə», «bu günkü gün», «hərəkət marşrutu», «praktik təcrübə» və s. kimi tautoloji ifadələri qeydə almışıq.

Sintaktik norma təbellilik əlaqələrindən düzgün istifadə etməmək nəticəsində də pozulur. Ən çox idarə əlaqəsinin işlənməsində bu pozulmalar müşahidə olunur. *Fikrə münasibət bildirmək əvəzinə fikri münasibət bildirmək, terrora dəstək əvəzinə terroru dəstək* və s. variantlar sintaktik normaya xələl gətirir.

Bəzən konstruksiyalar arasında konkurensiya halları da müəlliflərin sintaktik normaya biganəliyinin nəticəsidir: *aktın yoxlanması – akt haqqında yoxlama, atelyenin təmiri – atelyeni təmirə dayandırmaq* və s.

Tədqiqatın «Nəticə» hissəsində müstəqil mətbuat dilinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir.

Yeni görünən leksik-terminoloji vahidlər müstəqillik qazanmış xalqların suverenliyi şəraitində meydana çıxır. Müstəqil mətbuat dilində terminoloji zənginləşmə ictimai inkişaf prosesində baş verir. Siyasi həyatdan silinmiş terminoloji ifadələr müstəqil mətbuatın dilində də yalnız hakim ideologiyanın dəyişməsi ilə müşahidə olunur.

Müstəqil qəzetlərin dilinin leksik bazası dilin bütün səviyyələrini genişləndirir, müxtəlif dil vasitələrinin möhkəm və sabitliyinə yol açır. Qəzet leksikasının milli - mədəni komponenti təzələnilir.

Müstəqil mətbuat dilində alımların statusu sosioloji faktorlarla tənzimlənir. Belə söz və terminlər elmi-texniki və ictimai-siyasi informasiyaları yayır. Bu təbii zənginləşmə prosesində müstəqil mətbuatın dili də «süzgəç» funksiyasını yerinə yetirir.

Müstəqil mətbuatın dilində söz və terminlərin mənimsəmə (adaptasiya, unifikasiya və s.) prosesi intensiv şəkildə alır, yeni quruluşu əks etdirən dil resursları dilin funksional sferalarını hərtərəfli əhatə edir.

Müstəqil qəzetlərin dilində üslubi əvəzləmələr yeni üslubi normanı yaradır ki, bu da köhnə sözlərlə yeni sözlərin rəqabətə girməsi və ikincinin «qələbə»si ilə nəticələnir, nəticədə leksik tərkib konsentrasiyalaşır.

Araşdırdığımız dövrdə qəzet dilinin leksik layının «hərəkətə gəlməsi»ndə ekstralingvistik faktorlar da (siyasi situasiya, iqtisadi və sosial hadisələr və s.) mühüm rol oynayır.

Müstəqil qəzetlərin dilində frazeoloji vahidlər üslubi differensiasiyanı gücləndirir, onların struktur-semantik cəhətdən transformasiya imkanlarını genişləndirir, bu imkan nəticəsində ümumi mənə kontekstdə, müəyyən nitq situasiyasında konkretləşir, mənə həddindən artıq şişirdilir.

Terminoloji yeniləşmə ilə müşahidə olunan müstəqil mətbuatın dili yeni-yeni modellərin meydana gəlməsi və ünsiyyətə xidmət etməsi ilə də xarakterizə olunur.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müstəqil mətbuatın təsiretmə gücü və nüfuzu izlənmiş, mətbuat dilinin mexanizmi, üslubi tətbiqetmə prosesi öyrənilmiş, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil normalarının yayılmasında və möhkəmlənməsində, kütlələrin nitq mədəniyyətinin formalaşması və zənginləşməsində müstəqil qəzetlərin rolu göstərilmişdir.

Tədqiqatın məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Mətbuatımızın dili haqqında bəzi qeydlər. «Tədqiqatlar», Bakı: 2001, № 1, s. 126-131.
2. Mətbuatımızın dili haqqında bəzi qeydlər// N.Tusunin 800 illik yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları, 2-3 aprel, Bakı, 2001, s. 293-297.
3. Azərbaycan dilində danışıq dilinin qəzet üslubuna təsiri məsələləri. «Tədqiqatlar» I, 2003. V.İ.Aslanovun 75 illik yubileyinə həsr edilmiş buraxılış. Bakı, 2003, s. 213-216.
4. Akademik Ağamusa Axundov və çağdaş mətbuat dilimiz. «Tədqiqatlar». A.A.Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2002, s. 20-22
5. Dilimizdəki alınma sözlər barəsində bəzi qeydlər //Azərbaycan

Beynəlxalq Universitetinin 2002-ci ildə professor-müəllim heyətinin apardığı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 2003, s. 38-39.

6. Müstəqil mətbuat dilində frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri. //Pedaqoji Universitetin «Xəbərləri», 2004, № 3., s. 406-410.
7. Müstəqil mətbuat dilində frazeoloji vahidlər//Filologiya məsələlərinə dair tematik toplus. № 3-4 (28-29), Bakı, 2004, s. 78-81.

THE LANGUAGE OF THE PRESS OF THE 1990 s
(on the basis of the language of independent newspapers)

SUMMARY

This dissertation deals with the language of the independent Azerbaijan press in the 1990 s. and 2000 s. The purpose of the research is to determine the bounds of language and style of independent Azerbaijan press. In the publicistic style is defined, and language and style regularities are specified.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of the used literature.

The Introduction substantiates the topicality of the theme, its novelty, defines the objectives and tasks, points out the scientific and practical significance of the research.

In the first chapter, entitled «The lexical and phraseological peculiarities of the independent press language», the author groups the lexical-terminological layer in accordance to their content, specifies the lexico-semantic word groups.

The 2 nd and 3 rd chapters deals with the processes of word-formation and term-formation in the language of independent press, with the reasons of arising new constructions in the syntactic structures of the independent press language.

The Conclusions generalizes main points of the research.